

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ – РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Раҳматуллаева Дилбар Олимовна

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

“Иқтисодиёт назарияси” кафедраси ассистенти.

rahmatullayeva.dilbar@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7127518>

Ҳозирги кунда рақамли технологиялар энергетика, қурилиш, банк иши, транспорт логистикаси, савдо, таълим, соғлиқни сақлаш, давлат бошқаруви, оммавий ахборот воситалари ва хавфсизлик соҳасидаги иқтисодий иштирокчилар ўртасидаги муносабатларни ўзгартирмоқда. Дунё ҳамжамиятида рўй бераётган бундай жадал ўзгаришлар ва рақобатнинг кескинлашуви [9] жараёнида инновациялар ва рақамли технологияларни кенг жорий этилишини тақазо этади. Технологик инновацияларнинг аввалги тўлқинларида бўлгани каби, рақамли технологиялар ҳам ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ўзгартириш учун шароит яратади. Интернет иш ўринларини ривожлантириши ва транспорт тизимларини хавфсиз, шаҳарларни яшашга яроқлироқ қилиши мумкин. Кенг кўламли тармоқлар ва онлайн бозорлар, иловалар, алоқа, харид қилиш, саёҳат ва иш, шунингдек, бутунлай янги бизнес моделлари ва онлайн тизим яратиш учун ишлатилади. Рақамлаштириш рақамли платформаларда контент ишлаб чиқариш ва “Peer to Peer” (сотувчи ва ҳаридор) тармоқларида иштирок этиш орқали кўплаб истеъмолчиларга кенг имкониятлар таклиф этади. Рақамли иқтисодиёт самарадорликни оширади ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишни қўллаб-қувватлайди. Иқтисодий жараёнларда рақамли технологияларни жорий этиш ва улардан фойдаланиш самарадорликни оширади ва глобал қиймат занжирларида иштирок этиш имконини беради. Рақамлаштириш транзит харажатларини камайтириш, ахборот ассиметриясини бартараф этиш, кенг миқёсли ва тармоқ натижалари иқтисодидан фойдаланиш орқали самарадорликни оширишга ёрдам беради. Бу омиллар туфайли рақамли иқтисодиёт бозорлар ва хизматлар, таълим, соғлиқни сақлаш, кредит, ресурсларни ва инвестицияларни кўпайтириш учун кенгроқ имкониятларга эга бўлди. Шу билан бирга, рақамли иқтисодиётнинг ўсиши муаммоларсиз бўлмайди. Рақамлаштириш мамлакат иқтисодиётига бир қанча имкониятлар олиб келиши билан унинг салбий жиҳатлари ҳам мавжуд. Яъни рақамлаштириш янги иш ўринларини яратади, эскиларини қисқартиради ва меҳнат бозорида сезиларли ўзгаришларга сабаб бўлади. Бу ўсиб бораётган даромад тенгсизлигининг асосий сабаби бўлган

ўзгаришларга таъсир кўрсатади. Меҳнат бозоридаги бундай ўзгаришлар хавотирли, чунки рақамлаштириш ишсизликнинг ошишига олиб келиши ва даромад та

қсимотидаги мавжуд фарқларни кўпайтириши мумкин. Бир сўз билан айтганда, ушбу тадқиқотнинг мақсади рақамли иқтисодиётни шакллантириш тамойилларини ишлаб чиқишдан иборат.

Рақамли иқтисодиёт икки хил турли тушунчаларни ифодалаш учун ишлатилади. Биринчидан, рақамли иқтисодиёт – бу ривожланишнинг замонавий босқичи ҳисобланиб, у ижодий меҳнат ва ахборот неъматларининг устувор ўрни билан тавсифланади. Иккинчидан, рақамли иқтисодиёт – бу ўзига хос тушунча бўлиб, унинг ўрганиш объекти ахборотлашган жамият ҳисобланади. Бугунги шиддат билан ривожланаётган глобал иқтисодиёт шароитида рақамли иқтисодиёт ўз ривожланишининг бошланғич даврида бўлиб, замонамизнинг рақамли ахборот босқичига ўтиши атига бир неча ўн йилни ташкил этади. Бунга қўшимча тарзида "Ахборот иқтисодиёти" [1] ва "Тармоқ иқтисодиёти" [2] нинг олдинги тушунчаларига асосланиб, рақамли иқтисодиёт тушунчаси рақамли технологиялар, ахборот тармоқлари ва инсонлар бундай тармоқларда амалга оширадиган ҳаракатларга асосланган. Рақамли иқтисодиёт, бир неча асосий технологиялар, интернет, ва тегишли технологиялар орқали амалга оширилаётган иқтисодий ва ижтимоий моделлар бирлашмаси саналади.

У рақамли технологиялар асосидаги инфратузилмани (кенг тармоқли линиялар, маршрутизаторлар), кириш учун ишлатиладиган қурилмалар (компьютерлар, смартфонлар, камералар), улар фойдаланадиган Микрософт, андроид ёки "IOS" иловалар (Google, Ad Roll) ва улар тақдим этадиган функцияларни (IoT cloud computing, Storage, Data analytics,) қамраб олади. Ҳозирги замон глобаллашув шароитида рақамли иқтисодиёт замонавий ҳаётнинг кўплаб жиҳатларига, жумладан, савдо, транспорт, таълим ва қишлоқ хўжалигига кириб борди. Рақамли иқтисодиёт бир қатор соҳаларда истеъмолчилар учун янада қулайлик яратади. Энди истеъмолчилар "Amazon", "Walmart", "PayPal", "Mall", "Aliexpress" ва "Banggood" онлайн бозорлар орқали товарларни сотиши ёки сотиб олиши, "Global Work and Travel" билан саёҳат режалаштириши, "Uber" билан таксига қўнғироқ қилиши, "Bokking" билан хона ижарага олиши, ёки "LinkedIn" билан иш топишлари мумкин. Инсон фаолиятининг деярли барча соҳалари рақамли технологиялар ёрдамида ўзгартирилди. Рақамли иқтисодиёт

бизнес қилиш усулини ўзгартиради ва иштирокчилар учун янги имкониятлар яратади. Ривожланаётган мамлакатлардаги фирмалар, истеъмолчилар ва давлат тузилмалари билан биргаликда иқтисодиётга асосланган янги бизнес моделларидан фойдаланишлари мумкин. Товар ва хизматлар алмашинуви инсонларнинг ўзаро муносабатларининг дастлабки шакллари билан бириктирилади. Кўп ҳолларда, бундай ўзаро муносабатлар оила ёки бевосита атроф муҳит доирасида чекланган эди. Рақамли технологиянинг жадал ривожланиши энди ўзаро манфаатли битимлар учун имкониятларни кенгайтирадиган агентларнинг анча кенг тармоғига кириш имконини беради. Натижада, рақамли иқтисодиёт одамларнинг саёҳат қилиш, харид қилиш ва ресурсларга кириш имкониятини ўзгартирди. Дунё мамлакатларида рақамли иқтисодиётнинг салоҳияти хилма-хил бўлсада, у яратаётган муаммолар ва салбий оқибатлар ҳам мураккаб ва хилма-хилдир. Қимматли қоғозлар иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатларга кўп жиҳатдан фойда келтириши мумкин. Биринчидан, иқтисодиёт моделлари биргаликда фойдаланувчилар учун қиммат бўлган буюмлардан фойдаланишга имкон беради. Мослашувчан меҳнат шароитлари норасмий секторда ишчиларга тажриба орттириш ва уларни расмийлаштириш имконини беради. Қимматли қоғозлар иқтисодиёти эркин ресурслардан самарали фойдаланишни рағбатлантиради, бу эса атроф-муҳитга камроқ босим ўтказиши ва ривожланаётган мамлакатларга барқарор ривожланиш йўлини тутишга ёрдам беради. Бироқ, иқтисодиёт биргаликда ҳал қилиниши керак бўлган тартибга солиш, рақобат ва солиққа тортишда муаммолар яратади. Анъанавий бизнес моделлари учун ишлаб чиқилган қоидалар иқтисодиётни ривожлантиришга халақит бермайди, шунингдек, истеъмол хавфсизлик муаммоларини ҳал қилиш учун ислохотлар зарурлиги намоён бўлади. Яна бир муаммо рақамли платформаларнинг ўз фаолият кўламини оширишга интилиши билан боғлиқ бўлиб, рақобат тамойилларининг бузилишига олиб келади. Шунинг учун, махсус органлар рақамли платформалар учун бозорни тартибга солиши керак.

Шундай қилиб, рақамли иқтисодиёт иқтисодий ривожланиш, экологик барқарорлик ва ижтимоий бирдамликка ҳисса қўшиши мумкин. Рақамли иқтисодиёт ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар учун муҳим аҳамиятга эга, аммо у бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Рақамли технологиялар бир қатор соҳаларда ривожланишни рағбатлантириши мумкин: ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва даромадларни катталаштириш; мавжуд бозорларнинг

самарадорлигини ошириш, бозорлар ҳажмини ошириш ва янги бозорларни яратиш, бошқа соҳаларда иқтисодий имкониятларни яратиш ва ишлаб чиқариш омилларининг умумий кўрсаткичидан ташқарида сифатни ошириш. Бироқ, технологик ўзгариш суръати тезлашмоқда ва технологик ўзгариш кўпинча мавжуд қонунчиликни ортда қолдиради. Бундай шароитда асосий вазифа ижтимоий-иқтисодий тизимларни рақамлаштириш моделларини ишлаб чиқишдан иборат [3]. Рақамли инқилобдан фаол фойдаланмаслик бир қатор ижтимоий-иқтисодий жиҳатлар, жумладан, мамлакатларнинг иқтисодий ўсиш истиқболлари, минтақавий рақобатбардошлик, юқори қийматга эга глобал ишлаб чиқариш занжирларига қўшилиш ва юқори малакалимеҳнатни жалб қилиш каби зарарли оқибатларга олиб келади. Ривожланаётган мамлакатларучун катта қийинчилик рақамли иқтисодиётнинг қолган қисми, қурилган рақамли инфратузилманинг асосий даражасини яратмоқда.

Рақамли иқтисодиётнинг назарий асослари хорижлик олим ва мутахассислардан М.А.Шнепс-Шнеппе, Д.Е. Намиот, П.Виня, М.Кейн, Н.Поппер, Е.Филиппов, А. Форк, Л.В. Лapidус, Д.Белл, М.Кастелс, В.Десоуза, Д.Макконаз, М.Линч, С.Дирикан, С.Халфорд, М.Саваж, М.Гилберт, П.Лопез, С.Рэй, К.Черриот, Л.П.Гаврилов, В.Д. Маркова, К.Семячков, И.А. Хасаншин, А.А.Кудряшов, Е.В. Кузьмин, А.А. Крюкова ва бошқалар илмий тадқиқот ишлари олиб борган. Ўзбекистонлик олимлардан С.С.Ғуломов, Р.Ҳ.Аюпов, Г.Р.Болтабоева, Т.Шодиев, Т.З. Тешабаев, З.М. Отакузиева, Ш.Мустафақулов, Р.С.Урунов, М.Ю.Жуманиёзова, З.М.Қурбонов, У.М.Асраев ва бошқаларнинг ишларида рақамли иқтисодиётнинг назарий асослари баён этилган.

Ижтимоий-иқтисодий муносабатлардаги мавжуд ўзгаришлар, пост-индустриал тузилмага ўтиш рақамли иқтисодиётга хос бўлган бир қатор хусусиятлар билан бирга олиб борилади ва қуйидаги фикрларда намоён бўлади:

1. Ривожланишнинг энг муҳим шарти-иқтисодий самарадорликни ошириш учун фойдаланиладиган интеллектуал ҳаракатларнинг мавжудлиги. Ҳозирги кунда инвесторлар учун энг қулай компаниялар интеллектуал ресурсларга эга бўлган компаниялардир. Бу ерда таниқли мисоллар “Google”, “Uber”, “Booking” каби интернет-иқтисод вакиллари бўлиб, улар аслида жисмоний ҳаракатларсиз рақамли платформалар ҳисобланиб, уларнинг капиталлашувида кўплаб саноат гигантларини топишади.

2. Хўжалик фаолиятининг самарадорлигини оширишда Клоуд Компутинг афзалликлари беқиёс ҳисобланади. Клоуд компутинг ҳозирги кунга қадар янги технологияларга мослаштирилган барча шакл ва ўлчов компаниялари билан ривожланмоқда. Ишлаб чиқаришда ушбу тенденция яқин йилларда янада ўсиб боради ва янада ривожланади. Булутли ҳисоблаш, шубҳасиз, ўрта корхоналар учун катта компаниялар учун жуда фойдали. Булутли ҳисоблаш, ишлатиш, сақлаш ва янгилаш учун энг арзон нархлардаги усулдир. Клоуд технологиялари дастурий таъминот, ҳисоблаш кучи, маълумотларни сақлаш ва фойдаланиш учун имкониятлар беради. Анъанавий иш столи дастурий таъминот компанияга молиявий жиҳатдан жуда кўп харажат қилади. Кўп фойдаланувчилар учун литсензия тўловларини тўлдириш ушбу корхона учун жуда қиммат бўлиши мумкин. Бошқа томондан, булут жуда арзон нархларда сотилади ва шунинг учун компаниянинг АТ харажатларини анча камайтиради. Бундан ташқари, бир вақтнинг ўзида тўланадиган кўп миқдорда тўловлар ва бошқа кенгайтирилган вариантлар мавжуд бўлиб, бу ишлаб чиқарувчи ва ҳизмат кўрсатувчи ташкилотлар учун жуда мос келади.

3. Ахборот-коммуникациянинг асосий воситаси интернет ҳисобланади. Кенг тармоқли интернет, мобил интернет, интернет дастурлари ва гаджетларнинг ривожланиши одамларнинг ижтимоий ҳаётида мулоқот қилиш усулини тубдан ўзгартириб юборди. Веб-сайтлар, рақамли платформалар, тезкор мессенжерлардан фойдаланиш олдиндан қўлланилган алоқа воситаларидан фойдаланишдан кўра анча самаралидир.

4. Маълумотлар алмашиш жараёнининг ривожланиши глобаллашувни тақозо этади. Глобал маълумотлар узатиш тармоғи, бозорлар ва бошқа мамлакатлар технологияларига эга бўлмаган, фақат чекланган маҳаллий бозорларда фаолият юритишга ҳаракат қилувчи иқтисодий агентлар тор доирада чекланиб, глобал рақобат курашида қатнашмайдилар ва глобаллашувнинг кейинги босқичларида анча самарали фаолият юритувчи иқтисодий агентларнинг пайдо бўлишига замин яралади.

5. Рақамли иқтисодиёт глобал миқёсда ривожланишда давом этар экан, маҳсулот ва хизматлардан фойдаланиш ва сотиб олиш билан боғлиқ бозорга қаратилган хатти-ҳаракатларнинг мисли кўрилмаган яқинлашуви жараёни авж олмоқда. Рақамли ўзгаришлар бозор хатти-ҳаракатларининг бир неча соҳаларига таъсир кўрсатмоқда. Бозорларни баҳолаш ва бозор шароитларини ўрганиш бизнес учун қийинлашмоқда. Маркетинг

стратегияси билан рақамли платформанинг интеграциялашуви даражаси иқтисодий агентлар фаолиятнинг самарадорлигини баҳолайди.

6. Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мамлакат учун ҳам унинг дунё миқёсидаги рақобатбардошлигини белгилаб берадиган стратегик аҳамиятга молик масалалардан бири ҳисобланади. Бу эса давлатимизга рақамли иқтисодиётнинг ривожланишини учун шарт-шароитлар яратиш, уни энг керакли соҳаларга йўналтириш ва бу жараённи имконият даражасида рағбатлантириш зарурлиги билдиради. Миллий иқтисодиётимизнинг муҳим ажралиб турадиган жиҳати шундаки, ЯИМнинг асосий қисми давлат корпорациялари (ёки давлат иштироки улуши катта бўлган компаниялар) томонидан яратилади. Бундай шароитларда вазирликлар ёки давлат корпорациялари раҳбарлиги остида индустриал рақамли платформалар яратиш энг оқилона қадам бўлиб ҳисобланади. Бундай платформалар рақамли иқтисодиётнинг тез ривожланиши ва унга мос келувчи технологияларнинг кенг тарқалиши учун зарур инфратузилма базисини яратади.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1] Bell D. The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting. - N.Y.: Basic Books, 1973, ISBN 0-465-01281-7
- [2] Castells, M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell, 1996.
- [3] DeSousa V., McConatha D., Lynch M.J. (2011) The Nexus of Digital Technology, Sociology and Economics. The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences. Vol. 5, No. 10, pp. 211-219.
- [4] Dirican C. (2015) The Impacts of Robotics, Artificial Intelligence on Business and Economics. Procedia – Social and Behavioral Sciences. Vol. 195, pp. 564-573.
- [5] Semyachkov K. State Management of Russian Regions by Means of Digital Technologies. Proceedings of the 18th European Conference on Digital Government ECDG 2018 pp. 206-213
- [6] Halford S. and Savage M. (2017) Speaking Sociologically with Big Data: Symphonic Social Science and the Future for Big Data Research. Sociology. Vol. 51, No. 6, pp. 1132-1148.
- [7] Hilbert M., Lopez P. (2011) The World's Technological Capacity to Store, Communicate and Computer Information. Science. Vol. 332, pp. 60-65.
- [8] Wray C., Cheruiyot K. (2015) Key Challenges and Potential Modelling Opportunities in South Africa. South African Journal of Geomatics. Vol. 4, No. 1, pp. 14- 35.
- [9] Sh. Mustafoqulov. Raqamli iqtisodiyot – yangi o'zbekiston taraqqiyotining yangi davri. <http://tsue.uz/?m=20200225>